

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.111>

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

TUMBULTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ ARXEOLÖJİ TƏDQIQATLAR

Tumbultəpə yaşayış yeri Naxçıvançayın sağ sahilində, Naxçıvan şəhərinin cənubunda, dəniz səviyyəsindən 833 m yüksəklikdə yerləşir. 2023-cü ildə yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı Son Eneolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Mədəni təbəqənin qalınlığı 0,5-0,7 m arasındadır. İnsanların başlıca məşğuliyyəti əkinçilik və köçmə maldarlıq olmuşdur. Yaşayış yerində aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə keramika məmulatı Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Son Eneolit mədəniyyətinin formalaşmasının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Tumbultəpə, Son Eneolit, keramika, mədəni əlaqələr.

Giriş. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində Son Eneolit dövrünə aid bir sıra yaşayış yerləri aşkar edilmişdir. Azərbaycanın Son Eneolit mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuş və burada “Ovçulartəpə mədəniyyəti” və “Leylatəpə mədəniyyəti” formalaşmışdır. Buna baxmayaraq bir çox qafqazşünas alimlər Cənubi Qafqazın Son Eneolit mədəniyyətini “Sioni mədəniyyəti” kimi qələmə verilmişdir. Lakin Naxçıvanda Ovçulartəpə, Yeni yol, Zirinclı, Şorsu kimi yaşayış yerlərinin tədqiqi bu fikrin həqiqətə uyğun olmadığını göstərmişdir. Bu baxımdan Tumbultəpə yaşayış yerində aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri bu məsələnin həll edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tumbultəpədə tədqiqatlar. Tumbultəpə yaşayış yeri Naxçıvançayın sağ sahilində, Naxçıvan, şəhərinin cənubunda, dəniz səviyyəsindən 833 m yüksəklikdə yerləşir. Tumbultəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar 2023-ci ilin iyun-iyul aylarında aparılmışdır. Arxeoloji qazıntılar beş sahədə – Tumbultəpə A, Tumbultəpə B, Tumbultəpə C, Tumbultəpə D və Tumbultəpə E sahələrində aparılmışdır. A və B sahələrinin ölçüsü 10×10 m, D və E sahələrinin ölçüsü 10×5 m olmuşdur. Qazıntının gedişində C və B sahələri birləşdirilmiş və burada 5×5 m sahədə qazıntı davam etdirilmişdir. Tədqiqatın gedişində A sahəsində qazıntı dayandırılmış digər sahələrdə isə xam torpağadək davam etdirilmişdir. D və E sahələrində yarımqazma tipli evlərin qalıqları aşkar edilmiş, yarımqazmaların dördkünc planlı olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Birinci sahədəki (B) qazıntılar zamanı əvvəlcə tədqiqatlar 10×10 m sahədə davam etdirildi. Sahədən az sayda keramika nümunələri, daş alətin parçaları aşkar olundu. Daha sonra bu sahənin ölçüləri kiçildilərək, tədqiqatlar 10×5 m sahədə davam etdirildi. Sahənin şərq hissəsində 4×2 m sahədə şurf qoyulmuşdu (C sahəsi). Daha sonra bu sahə genişləndirilərək B sahəsi ilə birləşdirildi və 5×5 m ölçüdə qazıntılar davam etdirildi. Tədqiqat zamanı bu sahədən Eneolit dövrünə aid keramika, obsidian parçaları və dördkünc formalı evin qalıqları aşkar olundu. Evin uzunluğu 4, 10 m, eni 3, 20 m idi. Divarların eni 0,5, hündürlüyü 0,7 m idi. Divarların 25×50×8 sm ölçülü çiy kərpiclərdən inşa olunduğu müəyyən olundu. Otağın içərisindən keramika nümunələri, az miqdarda heyvan sümüyü və daş əmək aləti aşkar olundu.

Əmək aləti sürtgəc kimi istifadə olunmuşdu. Otağın şimal-şərq hissəsində ətrafında daş döşənmiş dairəvi formalı ocaq aşkar olundu. Ocağın içərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. Sahədən çəhrayı və qara rəngli keramika parçaları, çaxmaqdaşından hazırlanmış əmək aləti aşkar olundu. Bu sahədə aparılan qazıntı zamanı 2 m dərinlikdə dairəvi formalı, diametri 50 sm olan ocaq aşkar olundu. Ocaq döşəmədə qazılmışdı. Qazıntı zamanı ocağın ətrafında qalınlığı 50-60 sm olan kül qarışıq təbəqənin olduğu müəyyən olundu. Araşdırmalar evlərin qazma tipli olduğunu, onların divarlarının bəzi qisimlərdə çiy kərpiclərlə inşa edilərək tamamlandığını göstərir. Təbəqədə ocaqların müxtəlif səviyyələrdən aşkar olunması yaşayış yerinin müxtəlif dövrlərdə məskunlaşdırıldığını göstərir.

İkinci sahədə, A sahəsində aparılan tədqiqatlar zamanı üst təbəqədən az miqdarda keramika nümunələri aşkar olundu. Tədqiqatlar A və B sahəsinin üst laylarından aşkar olunan keramika nümunələrinin Antik dövrə aid olduğunu göstərdi. A sahəsində aparılan qazıntılar zamanı sahənin şimal qurtaracağında antik dövrə aid torpaq qəbir aşkar olundu.

Torpaq qəbirin uzunluğu 1,6 m, eni 0,9 m idi. Qəbir tədqiq edilərkən burada kollektiv dəfn adətinin olduğu müəyyən edildi. Qəbirdə dörd skelet qalığı aşkar olundu. Ən altdakı skeletin başı şimal, ayaqları cənuba olmaqla bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşdu. Ondən üstdəki skeletlərin başı qərbə, ayaqları şərq tərəfə olmaqla bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşdular. Skelet qalıqları olduqca pis saxlanmışdı. Üstdəki skeletlərin ətrafından tuncdan hazırlanmış boyunbağı, üzük, biləzik və qolbaqlar aşkar olundu. Bəzi qolbaq və üzüklərin üzərinə müxtəlif minerallardan, xüsusilə əqiqdən hazırlanan muncuqlar taxılmışdı. Tədqiqat zamanı tunc zəncirin qalıqları, həmçinin bir kasa tipli gil qab da aşkar olundu. Qəbirdən aşkar olunan tunc əşyalar və keramika məmulatı Antik dövrün erkən mərhələsi üçün xarakterikdir.

A və B sahələri qalın tikinti qalıqları ilə örtüldüyündən bu sahələrdə qazıntının davam etdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilmədi. Yalnızca B sahəsindəki 5×5 m sadə tədqiqat xam torpağadək davam etdirildi.

Şəkil 1. Dördüncü sahədə (D) aşkar olunan yarımqazmanın qalığı.

Yaşayış yerinin xarakteri və stratigrafiyası haqqında tam məlumat əldə etmək üçün yaşayış yerinin şimal və cənub yamacında 10×5 m ölçüdə yeni sahələr açıldı. Bu sahələrin tədqiqi zamanı Son Eneolit dövrü üçün xarakterik olan maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olundu.

D sahəsində əvvəlcə 10×5 m sahədə tədqiqatlar aparıldı. Araşdırma zamanı müəyyən oldu ki, mədəni təbəqənin üzəri qalın torpaq qatı ilə örtülmüşdür. Üst laylarda aparılan tədqiqatlar zamanı Antik dövrə aid boz və qırmızı rəngli keramika nümunələri aşkar olundu. Onların bəzisinin üzəri qara, bəzisinin isə üzəri qırmızı rəngli anqobla örtülərək cilalanmışdı. Mədəni təbəqənin üzərini örtən torpaq qatı bəzi yerlərdə Orta əsr qəbirlərinin qazılması ilə dağıdılmışdı. Tədqiqatların gedişində sahənin şimal-qərb tərəfində dördkünc formalı ucda bir qədər dəyirmilənmiş otağın izləri aşkar olundu. Xam torpaqda qazılan otağın sahədə qalan hissəsinin uzunluğu 3,2 m, eni 2,2 m, dərinliyi 0,3 m idi. Onun içərisi boz-qara rəngli küllə dolmuşdu. Otaq tərənin yamacında qazıldığından təbəqə bəzi yerlərdə 2 m, bəzi yerlər də isə 1 m qalınlığında torpaqla örtülmüşdü. Araşdırma zamanı müxtəlif səviyyələrdə torpaq döşəmə və üfqi vəziyyətdə yerləşən keramika nümunələri aşkar olunurdu. Müəyyən olundu ki, yaşayış həm otağın içərisində, həm də onun ətrafında olmuşdur. Buna görə də otağın içərisi və onun ətrafı qalın kül layı ilə örtülmüşdü. Mədəni təbəqənin qalınlığı 50-70 sm qalınlığında idi. Araşdırma zamanı otağın içərisində müxtəlif səviyyələrdə daş döşəməli ocağın aşkar olunması burada müxtəlif dövrlərdə yaşayışın olduğunu göstərirdi. Otağın içərisində, alt laylarda diametri təqribən 90 sm olan döşəmədə qazılmış ocaq yeri, onun ətrafında isə daş əmək alətləri aşkar olundu. Qazıntı sahəsində aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyəti keramika məmulatından ibarət idi. Heyvan sümüyünün qalıqları çox az tapılırdı. Olduqca pis saxlanmış heyvan sümükləri otağın içərisindəki alt laylardan aşkar olundu. Heyvan sümükləri başlıca olaraq xırdabuynuzlu və iribuynuzlu heyvanlara aid idi. Tədqiqat zamanı həmçinin az miqdarda obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər və obsidian qəlpələri də aşkar olunmuşdur.

2023-cü ildə tədqiq edilən E sahəsi yaşayış yerinin cənub-şərqində yerləşirdi. Sahənin ölçüləri 10×5 m ölçüdə idi. Araşdırma zamanı bu sahədə də mədəni təbəqənin üzərinin qalın torpaq qatı ilə örtüldüyü müəyyən olundu. Tədqiqat zamanı bu sahədən bir-birinin yaxınlığında yerləşən iki yarımqazma tipli otağın qalıqları aşkar olunmuşdu. Birinci yarımqazmanın uzunluğu 3 m, eni 2,40 m idi. Salamət qalan divarının eni 0,50 m, dərinliyi 0,2 m idi. Araşdırmaların gedişində bu sahənin cənub-şərq tərəfində diametri 90 sm olan ocaq yeri aşkar olundu (5007). Döşəmədə qazılan ocağın içərisindən və ətrafından keramika parçaları, obsidian və çaxmaqdaşı qəlpələri aşkar olundu. İkinci ocaq ondan 1,2 m aralıda yerləşirdi. Bu ocaq oval formalı olub şimal tərəfdə diametri 90 sm, cənub tərəfdə isə 1,2 m idi. Bu ocağın içərisindən xeyli keramika nümunələri aşkar olundu.

İkinci yarımqazma birincinin şimal tərəfində aşkar olundu. Onun uzunluğu 4,10 m, eni 3,2 m idi. Onun aşağı qismi 40-50 sm dərinliyində torpaqda qazılmış, üst qismi kərpiclə hövrülmüşdü. Kərpiclərin ölçüsü 25×50×10 sm idi. Yarımqazmanın içərisi boz rəngli küllə dolmuşdu. Tədqiqat zamanı yarımqazmanın şərq tərəfində diametri 50 sm olan ocaq yeri aşkar olundu. Ocaq torpaqda qazılmış və döşəməsinə daş döşənmişdi. Onun içərisi boz rəngli küllə dolmuşdu. Kül təbəqəsində ağac kömürünün qalıqlarına da rast gəlinirdi. Bu nümunələrin bir qismi analiz üçün götürüldü. Ocağın ətrafı bəzi yerlərdə yastı çay daşları ilə, bəzi yerlərdə isə göy rəngli daş plitələrlə çevrələnmişdi. Ehtimal ki, bu sahə yaşayış sahəsi olmuşdu. Yarımqazmanın qərb tərəfində ocaq yeri aşkar olundu. Ocaq oval formalı olub torpaqda qazılmışdı.

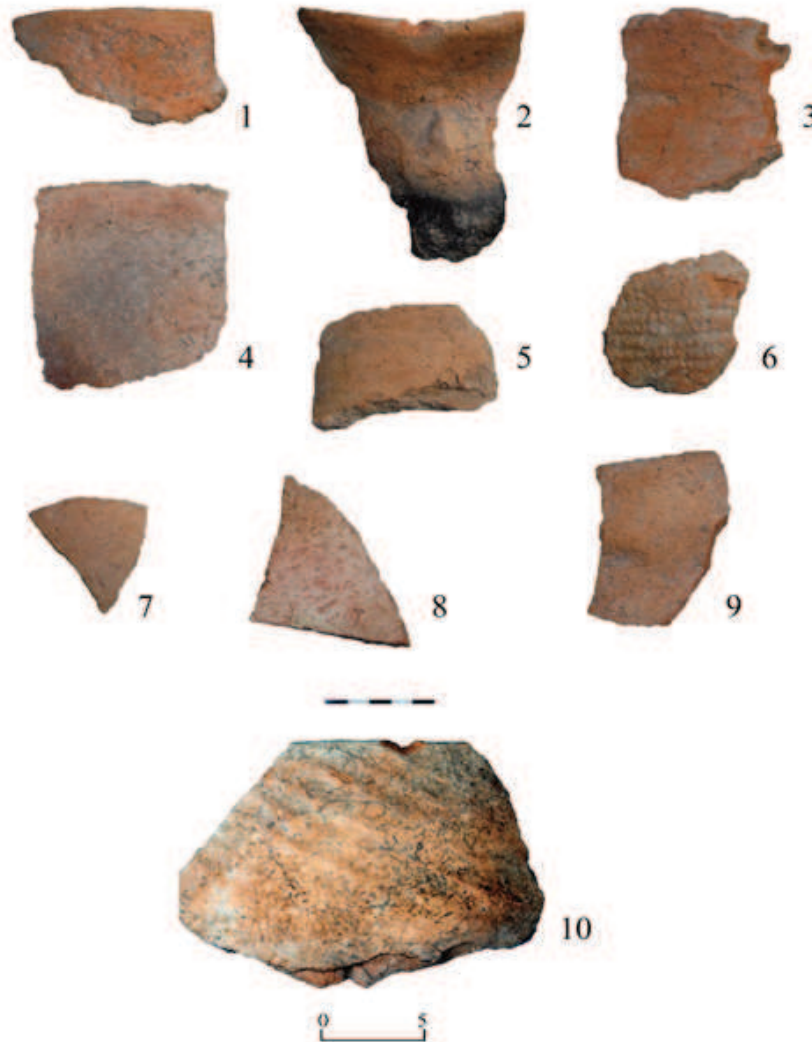
Onun cənub tərəfində iri bir çay daşı vardı. Ocağın ölçüləri 0,60×0,80 m idi. Ocağın içərisi qara-boz rəngli küllə dolmuş və onun külü yarımqazmanın içərisinə yayılmışdı. Ocağın içərisindən xeyli miqdarda keramika parçaları aşkar olundu. Ocağın ətrafında isə dən daşı və sürtgəc parçaları var idi. Ehtimal ki, bu ocaq mətbəx və keramika nümunələrinin bişirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. Ocaq tamamilə dağıntıya uğradığından quruluşunu müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Tikinti qalıqları. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, Tumbultəpə yaşayış yeri üçün dördkənc planlı yarımqazma tipli evlər xarakterik olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı dörd evin qalıqları aşkar olunmuşdu. Bunların ikisi E sahəsində, biri B sahəsində, biri isə D sahəsində aşkar olunmuşdu. Tədqiqatlara əsasən demək olar ki, evlərin bir qismi torpaqda qazılmış, digər qisimləri isə çiy kərpiclərlə hörülərək tamamlanmışdır. Ocaqlar həm evlərin içərisində, həm də onlardan kənarında qeydə alınmışdır. Qədim sakinlər döşəmədə qazılmış dibinə daş döşənmiş ocaqlarla yanaşı, ətrafına daş düzülmiş sadə ocaqlardan da istifadə etmişlər. Evlərin içərisindən dən daşlarının tapılması, həmçinin ocaqların içərisində obsidian qəlpələrinin aşkar olunması göstərir ki, qədim sakinlər əmək alətlərini ocağın ətrafında, evin içərisində hazırlamış, ərzaq məhsullarını da burada emal etmişlər. Yaşayış yerində müxtəlif maddi-mədəniyyət qalıqlarının tapılmasına baxmayaraq heyvan sümükləri olduqca az tapılmışdır. Ehtimal ki, bu yaşayış yerinin mövsümi xarakterdə olması ilə bağlı olmuşdur. Arxitektura qalıqları və qazıntı zamanı izlənən mədəni təbəqə yaşayış yerinin birtəbəqəli olduğunu göstərir.

Keramika məmulatı. Tumbultəpədən aşkar olunan tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatını üç böyük qrupa ayırmaq olar. **Birinci qrupa** daxil olan keramika məmulatı saman, bəzən həm saman, həm də qum qarışığı olan gildən, bəzən isə qarışığı olmayan gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmişdir. Bu qrupa kasa, küpə, çölmək tipli qablar aiddir. Onlar arasında iri təsərrüfat küplərinin də parçaları vardır. Bu qrupda nazik divarlı, kiçik həcmli qabarıq gövdəli kasalar üstünlük təşkil edir. Ehtimal ki bu qrupdakı qablar daha çox ərzaq məhsullarının saxlanması və süfrə qabları kimi istifadə olunmuşdur. Onların bəzilərinin səthində qaba saman qarışığı aydın şəkildə izlənilir. Qabların bəzisi qabarıq məməciklərlə naxışlanmış, bəzilərinin üzərində üfüqi barmaq izləri qalmışdır. Keramika nümunələrinin bəzisi relyef kəmərlər üzərindən çəkilən çərtmələrlə naxışlanmışdır. Qulplar olduqca azdır. Onlar başlıca olaraq halqaşəkillidir. Bu tip qulplar Son Eneolit mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Lakin bu qrupa aid qablarda ağız kənarında qulaqcıqşəkilli çıxıntı şəklində olan qulplara da rast gəlinir. Keramika məmulatı nazik gil təbəqələri bir-birinin üzərinə yapışdırmaqla hazırlanmış, bir qisminin üzərində, bəzilərinin isə iç tərəfində daraqvarı alətlə düzəltmə izləri qalmışdır. Həsir izi yalnızca dörd keramika parçasının üzərində rast gəlinmişdir. Bu tip keramika məmulatı adətən yaxşı bişirilmişdir. Lakin onların bəzisinin divarları arasında qara, yaxud boz rəngli təbəqəyə rast gəlinir ki, bu da onların lazımcına oksigen almadığını və yaxşı bişmədiyini göstərir. Qabların oturaqları yastı, içəriyə batıq, xaricə doğru çıxıntılı və yuvarlaq şəkildədir.

Bu qrupa aid qabların az bir qisminə qara rənglə çəkilmiş boya izlərinə rast gəlinir. Lakin keramika parçaları yaxşı saxlanmadığında naxış motivlərini müəyyən etmək olduqca çətinidir. Kasa tipli qabların bəzisinin içərisinə qara boya çəkilmişdir. Bəzi kasaların həm içərisinə, həm də ağzının kənarına qara boya çəkilmişdir. Çəhrayı rəngdə bişirilən keramika məmulatının bir qisminə Proto-Kür Araz keramikası üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Onlar iri qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xaricdən cilalanmışdır.

İkinci qrupa daxil olan keramika başlıca olaraq qum, bəzən isə saman və qum qarışığından hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə qeyri-bərabər bişirilmişdir. Qabların divarları arasında yaxşı bişməmiş təbəqə qalmışdır. Bəzi keramika nümunələrinin üzəri daraqvarı alətlə düzəldilmişdir. Bu qrupa daxil olan qablar silindrik, yaxud konusvarı gövdəli çanaq tipli qablardan, çölməklərdən ibarətdir. Bəzi qabların ağız kənarında xaricə qatlanmış, qulaqcıqşəkilli qulpları vardır. Bu tip keramika məmulatının bəzilərinin ağız hissəsində, bəzisinin isə gövdəsində güclü hislənməyə rast gəlinir ki, bu da onların mətbəx qabları kimi istifadə olunduğunu göstərir. Bir qabın ağız kənarı çərtmələrlə naxışlanmışdır. Bu qrupdakı çanaq tipli qabların bəzisi hislənməmiş və oturacaq hissəsi aşınmışdır. Digər bir qrup qablarda hislənmə izləri görülməsə də onlar güclü aşınmaya məruz qalmışdır. Bu tip qabların ağız kənarı, bəzən isə gövdəsi bir sıra, bəzən isə iki sıra deşiklərlə çevrələnmişdir. Bu tip keramika məmulatının istifadə olunması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bu tip qablardan pendir hazırlamaq, bəziləri isə çörək bişirmək məqsədi ilə istifadə edildiyini söyləmişdir.

Şəkil 2. Birinci qrupa aid çəhrayı rəngli keramika.

Belə hesab edirik ki, bu qabların bəzisi mətbəx qabları kimi yemək bişirilməsində, bəzilərinin isə, ehtimal ki, süd məhsullarının hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Bu tip keramika məmulatı indiyədək Naxçıvanda Ovçular Təpə, Şorsu, Zirincli [2, s. 68-72], Yeni yol [6, s. 29-52] yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Belə keramika məmulatı həmçinin Cənubi Qafqazda Ermənistan və Gürcüstanın Son Eneolit abidələrindən də məlumdur. Bu tip keramika Gürcüstanda Sioni mədəniyyətinə aid abidələrdə də geniş yayılmışdır [14, s. 38-94]. Arxeoloji araşdırmalar nəticəsində bu tip keramika məmulatının Anadolu, Yunanıstan, İran, Balkanlar, Mərkəzi Avropa və digər yerlərdə yayıldığı təsbit edilmişdir. Bu tip qabların yayıldığı abidələrin tarixinə baxılarsa, onların Son Neolit dövründən Eneolit dövrünün sonunadək bir dövrdə istifadə olunduğunu demək olar. Lakin Cənubi Qafqazda bu tip keramika başlıca olaraq e. ə. V-IV minilliklərdə yayılmışdır. Menteştəpədən aşkar olunan bu tip qabların ən qədim nümunələri e. ə. V minilliyin birinci yarısına aid edilir. Bu tip qablar Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin Eneolit dövrünə aid hər iki dövründən tapılmışdır.

Ovçulartəpədə ən qədim nümunələr yarımqazma tipli evlərin içərisindən aşkar olunmuşdur. Tapıntılara əsasən deyə bilərik ki, bu tip keramika Son Eneolit dövründə, xüsusilə e. ə. IV minilliyin əvvəlində daha geniş istifadə olunmuşdur. Bu tip qablar həm köçmə maldarlıqla məşğul olan tayfaların mövsümi yaşayış yerlərindən, həm də oturaq həyat tərzi keçirən tayfaların məskənlərindən məlumdur. Tədqiqatçılar tapıntıların xronologiyasını nəzərə alaraq onların Anadolu və Şərqi Egey adalarından qərbə, buradan şimala yayıldığını yazmış, digər tədqiqatçılar isə bu tip qabların Cənubi Qafqazdan yayıldığını söyləmişdir [5, s. 57]. Lakin bu tip qabların Macarıstanda e. ə. V minilliyin əvvəlinə aid yaşayış yerlərindən aşkar olunması bu fikirlərin təsdiqi üçün əlavə faktlar tələb edir [9, s. 231]. Qeyd edək ki, bu tip qabların müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif xarakterli abidələrdə yayılması onların mənşəyi ilə bağlı məsələləri həll etməyə hələlik imkan vermir. Tədqiqatlar bu tip keramika məmulatının eyni bir mədəniyyətə aid olmadığını, bu tip qabların insanların təsərrüfat həyatı ilə bağlı olduğunu göstərir.

Tumbultəpə yaşayış yerində aşkar olunan keramika məmulatının əksəriyyətini çəhrayı rəngdə, saman qarışıq gildən hazırlanmış keramika təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılar Leylatəpə mədəniyyətinə aid saman qarışıq keramikanın Mesopotamiyadan gətirildiyini irəli sürmüşdür [10, s. 129]. Lakin məlum olduğu kimi, Azərbaycanda saman qarışıq keramika Neolit dövründən istehsal edilmiş, Naxçıvanda isə Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində istifadə olunmuşdur.

Arpaçay, Sirabçay və Naxçıvançay vadisinin yaşayış yerlərindən məlum olan saman qarışıqlı keramika Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Son Eneolit arxeoloji abidələrindən yaxşı məlumdur. Bu tip keramika nümunələri Naxçıvanda Ovçulartəpəsi [1, s. 25-28], Xələc [8, s. 54; 4, s. 63-78], Aşağı Daşarx, Sədərək, Şortəpə və digər yaşayış yerlərindən də aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar Sirab ətrafında başlıca olaraq iki tip keramikanın qırmızı-sarı rəngli və qəhvəyi rəngli keramikanın yayıldığını göstərir. Yeni yol yaşayış yerində az da olsa üzərinə qara boya çəkilmiş keramika nümunələrinə rast gəlinmişdir [6, s. 41]. Lakin qırmızı rəngli keramika üstünlük təşkil edir. Qəhvəyi və qara rəngli keramika nümunələrinə Xələc yaşayış yerində də rastlanmışdır [4, s. 63-78]. Bu abidədə qəhvəyi rənglilərin boyalıları da aşkar olunmuşdur [4, foto 70]. Qəhvəyi, yaxud şabalıdı rəngli keramika Muğan abidələrində də aşkar olunmuşdur [11, s. 125]. Araşdırmalar Sirabçay və Naxçıvançay vadisində rastlanan hər iki qrup keramikanın yerli istehsala məxsus olduğunu göstərir. Sirabdan aşkar olunan saman qarışıq, daraqvarı alətlə naxışlanmış və samanüzü keramika məmulatının paralelləri Azərbay-

can və Yaxın Şərqi abidələrindən məlumdur. Zirincli, Şorsu və Yumru Sürümçəkdən aşkar olunan keramika nümunələrində daraqvarı alətin izlərinə az rastlanmışdır.

Şəkil 3. İkinci qrupa aid qəhvəyi rəngli keramika.

Tumbultəpə yaşayış yerinin keramikası Sirabçay və Naxçıvançay vadisində yayılan Son Eneolit mədəniyyətinin davamıdır. Sirabçay və Naxçıvançay vadisindəki abidələrin tədqiqi bu bölgədə yayılan Son Eneolit mədəniyyətinin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsinə baxmayaraq Ovçulartəpə mədəniyyətinin davamı olduğunu göstərmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Son Eneolit abidələrinin tədqiqi bu dövrdə bir-birindən fərqlənən mədəniyyətlərin mövcud olduğunu göstərir. Sirabçay vadisində yayılan keramika nümunələrində, xüsusilə Şorsu yaşayış yerində Leylatəpə mədəniyyətinə məxsus elementlərin olduğu müəyyən edilmişdir, lakin bu məsələ geniş şəkildə tədqiq olunaraq nəşr edilməmişdir. Leylatəpə mədəniyyətinə aid yaşayış yerlərindən aşkar olunan keramika nümunələrinin Ubeyd mədəniyyəti ilə bənzər olması Ubeyd tayfalarının şimala hərəkəti və Azərbaycanda məskunlaşması fikrini doğrultmuşdur.

Tədqiqatçılar bu fikri müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələrinin, xüsusilə arxitektura,

əmək alətləri və keramikanın təhlili əsasında irəli sürmüşlər [3, s. 34-35; 8, s. 80-92]. Ehtimal ki, Ovçulartəpə mədəniyyəti Urmiya hövzəsi, Mil, Muğan, Ağrı vadisi və Şərqi Anadolunun müəyyən hissəsini əhatə etmişdir. Lakin həmin bölgədən aşkar olunan arxeoloji materiallar yaxşı nəşr olunmadığından müəyyən fikir söyləmək çətindir. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Son Eneolit dövrü keramikası tipoloji cəhətdən Norşuntəpə keramikası ilə bənzər olsa da, texnoloji xüsusiyyətlərinə görə Norşuntəpənin tünd rəngli keramikasından [13, s. 61-78] fərqlənir. Naxçıvanın Son Eneolit mədəniyyəti yerli ənənələr əsasında inkişaf etdiyini, Urmiya hövzəsi, Muğan və Ağrı vadisinin abidələri ilə ümumi oxşar əlamətlərə malik olmuşdur [8, s. 88-89]. Ovçulartəpədə, Sirabçay və Naxçıvançay vadisinin keramika məmulatının araşdırılması Naxçıvanın Son Eneolit dövrü keramikasının Urmiya hövzəsinin keramikası ilə daha yaxın bağlı olduğunu təsdiq etməklə, bu regionda formalaşan mədəniyyətin geniş arealı əhatə etdiyini göstərir. Naxçıvanın və Urmiya hövzəsinin Son Eneolit abidələrindən aşkar olunmuş obsidian məmulatının araşdırılması da bu iki bölgə arasında sıx əlaqələrin olduğunu göstərir.

Tumbultəpədən aşkar olunan **üçüncü qrup** keramika qara rəngdə bişirilmişdir. Onların gilinə narın, bəzən isə iri qum qatılmış, yaxşı bişirilmişdir. Keramika nümunələrinin bəzisi xaricdən qara rəngli olub çəhrayı astarlıdır. Bəzi keramika nümunələri isə boz-qara rəngdə bişirilmişdir. Bu qrupa aid keramika nümunələrinin bir qrupu xaricdən daraqvarı alətlə düzəldilmişdir. Bu qrupa daxil olan keramika nümunələri azlıq təşkil edir, lakin onların hazırlanması və bişirilməsində Kür-Araz keramikasının xüsusiyyətləri izlənməkdədir.

Əmək alətləri. Tumbultəpədən aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi dən daşlarından ibarətdir. Bu tip əmək alətləri başlıca olaraq boz rəngli bazalt daşından hazırlanmışdır. Onlar üst və alt dən daşlarından ibarətdir. Dən daşları başlıca olaraq evlərin içərisindən, ocaqların ətrafından aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar Tumbultəpədəki dən daşlarının dən üyütmək üçün istifadə olunduğunu göstərir. Lakin Naxçıvanda aparılan araşdırmalar bu tip alətlərin olduqca müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunduğunu təsdiq edir. Bu alətlər həmçinin duz üyüdülməsində və metalların zənginləşdirilməsində də istifadə olunmuşdur.

Obsidian və çaxmaqdaşı alətlər. Tumbultəpədə aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda çox sayda xammal yataqları, o cümlədən obsidian və mis yataqları vardır. Urmiya hövzəsində obsidian olmadığından bu bölgədə yerləşən qəbilələr Cənubi Qafqazın obsidian yataqlarından istifadə etmişlər. Obsidian qədim dünyanın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələri üçün olduqca önəmli olduğundan Cənubi Qafqaz ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin qurulmasına imkan vermişdir. Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində olduğu kimi Tumbultəpədə obsidian alətlər çox azdır. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü yaşayış yerlərində başlıca olaraq Göyçə hövzəsi və Zəngəzur obsidianından istifadə olunmuşdur. Əgər Ovçulartəpədə Göyçə obsidianı üstünlük təşkil edirsə, Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində Zəngəzur obsidianı üstünlük təşkil edir. Tumbultəpə obsidianları hələlik analiz edilməmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, obsidian yataqlarından istifadə yaşayış yerlərinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. Ehtimal ki, Tumbultəpədə Zəngəzur obsidianı üstünlük təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, Tumbultəpədə aşkar olunan tapıntılar arasında əmək alətləri azdır. Onların böyük əksəriyyəti obsidian qəlpələrindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində obsidian olduqca azdır. Ovçulartəpə obsidianlarının tədqiqi Son Eneolit dövründə obsidian təminatında kəsinti yarandığını göstərir, lakin bunun səbəblər aydınlaşdırılmamışdır.

Çaxmaqdaşından hazırlanan alətlər də azdır. Onlar uzunsov formalı orağ dişlərindən ibarətdir. Onların bəzisi piramidal, bəzisi isə prizmatik nukleuslardan qoparılaq hazırlanmışdır. Bəzi lövhələr hər iki tərəfdən yaxşı retuşlanmış, bəziləri isə retuşlanmamışdır. Şübhəsiz ki, bu tip əmək alətləri orağ dişləri kimi, yaxud da digər alətlərin qurama hissəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Nəticə. Tumbultəpə yaşayış yerinin arxeoloji materialları burada məskunlaşan insanların əkinçilik və köçmə maldarlıqla məşğul olduğunu göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, Tumbultəpə keramikasının əksəriyyəti saman qarışıq çəhrayı rəngli keramikadır. Olduqca az miqdarda olan qum qarışıq qəhvəyi rəngli keramikanın tədqiqi onların başlıca olaraq mətbəx qabları kimi istifadə olunduğunu göstərir. Samanlı keramika ilə müqayisədə bu tip keramikanın olduqca kobud hazırlanması onların idxal malı olmadığını və yerli mədəniyyətin bir parçası olduğunu deməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Chaterine M., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
2. Baxşəliyev V.B. Zirincli Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərindən biridir // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2012, № 1, s. 68-72.
3. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
4. Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 216 s.
5. Emre E. MÖ 5. ve 4. Bin yıl Nahçıvan Mangaly Kapları. Yüksek Lisans Tezi. İzmir, 2017, 310 s.
6. Kuliyeva Z., Bahşeliyev V. Nahçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azerbaycan) // TUBA-AR, 23, 2018, s. 29-52.
7. Алиев Н.Г. Керамика эпохи энеолита из поселения Овчулартепеси / Тезисы докл. Всесоюз. археолог. конф. Баку: Элм, 1985, с. 54.
8. Алиев Н., Нариманов И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Агрыдаг, 2001, 144 с.
9. Археология Венгрии (Каменный век) / Отв. ред.: В.С. Титов, И. Эрдели, М. Габори. Москва: Наука, 1980, 420 с.
10. Мунчаев Р.М., Амиров Ш.Н. Лейлатепинская культура и Кавказ. Кавказ как связующее звено между Восточной Европой и Передним Востоком: диалог культур, культура диалога (к 140-летию Александра А. Миллера). Санкт-Петербург, 2015, с. 128-131.
11. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
12. Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Лейлатепе. Баку, 2007, 128 с.
13. Hauptmann H. Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1973 // Ankara: Keban Project Publications, 1979, series I, № 6, pp. 61-78.
14. Kiguradze T., Sagona A. On the origins of the Kura-Araxes cultural complex / Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond / Edited by A.T.Smith and K.Rubinson, 2003, pp. 38-94.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

Veli Bakhshaliev

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE TUMBULTEPE SETTLEMENT

The settlement of Tumbultepe is located on the right bank of Nakhchivanchay, south of the city of Nakhchivan, at an altitude of 833 m above sea level. Excavations carried out at the settlement in 2023 revealed material and cultural remains of the Late Chalcolithic period. The thickness of the cultural layer ranges from 0.5 m to 0.7 m. The main occupation of the settlers was agriculture and nomadic cattle breeding. Material and cultural remains, and especially ceramic products, identified from the settlement contribute to the resolution of the peculiarities of the formation of culture of the Late Chalcolithic period in the South Caucasus, including Azerbaijan.

Keywords: *South Caucasus, Nakhchivan, Tumbultepe, Late Chalcolithic, ceramics, cultural connections.*

Вели Бахшалиев

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ПОСЕЛЕНИИ ТУМБУЛТЕПЕ

Поселение Тумбултепе расположено на правом берегу реки Нахчыванчай, южнее города Нахчыван на высоте 833 м над уровнем моря. Раскопками, проведенными в поселении в 2023 году, выявлены материально-культурные остатки эпохи позднего энеолита. Толщина культурного слоя колеблется от 0,5 м до 0,7 м. Основным занятием поселенцев было земледелие и кочевое скотоводство. Материально-культурные остатки, а особенно керамические изделия, выявленные в поселении, способствуют разрешению проблемы особенностей формирования культуры эпохи позднего энеолита на Южном Кавказе, в том числе и в Азербайджане.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Нахчыван, Тумбултепе, поздний энеолит, керамика, культурные связи.*

**Daxilolma tarixi: İlk variant 21.02.2024
Son variant 28.03.2024**